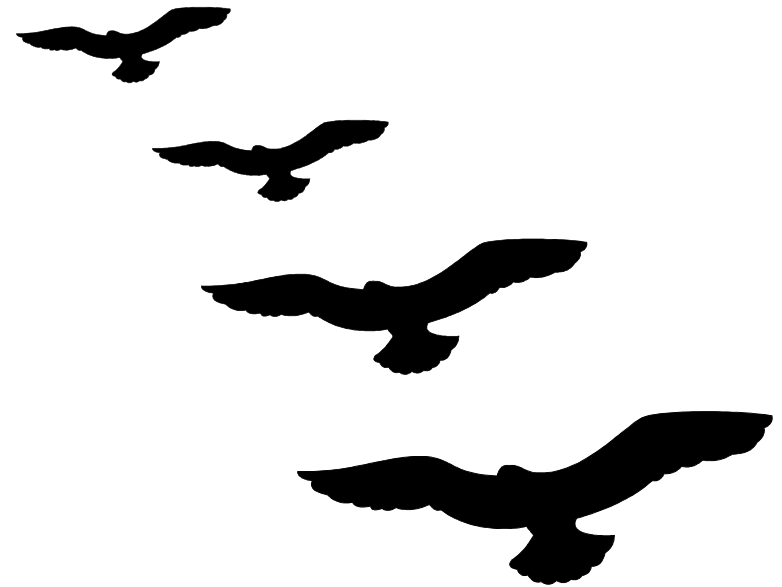

Heahteguovddážiid fáldadagat
doaimmashehttejuvvon
nissoniidda mánáiguin

Diehtujuohkingihppaga leat almmuhan *Doaimmashehttejuvvon nissoniid fierpmádat* ja *Heahteguovddáža čállingoddi*, masa Sosiál-ja dearvvašvuodadirektoráhtta lea addán doarjaga.

SISDOALLU

Álgosátni	2
Nissoniid illásteapmi	3
Illásteami mánggalágan bealit	4
Doaimmashehttejupmi	5
Doaimmashehttejuvvon nissoniid illásteapmi	6
Gii sáhtta veahkehit?	8
Heahteguovddáš doarju, neavvu ja addá orrunsaji	9
Heahteguovddáža fálddagat doaimmashehttejuvvon nissoniidda	11
Lágat ja vuoigatvuodát	12
Juridihkalaš veahki ja doarjja maŋŋel veahkaváldima	15
Olmmošvuoigatvuodát	17
Heahteguovddážit ja heahtetelefuovnnat	18

Doaimmashehttejuvvon nissoniid fierpmádat:

S. H. Johansen
L. Hervigsvei 37c,
N-3035 Drammen
solv.h@smartcall.no

Heahtečállingoddi
ks.sekretariatet@oslo.online.no
www.kriresenter.com

”HEAHTEGUOVDDÁŽIID FÁLDAGAT ILLÁSTUVVON DOAIMMASHEHTTEJUVVON NISSONIIDDA MÁNÁIGUIN” lea gihpa, maid Doaimmashehttejuvvon nissoniid fierpmádat ja Heahteguovddáža čállingoddi leat álmuhan, ja maid Sosiál-ja dearvvašvuođadirektoráhtta lea dorjon.

ÁLGOSÁTNI

Guorahallamat čajehit ahte doaimmashehttejuvvon nissonat illástuvvojit dávvjiibut go nissonat main ii leat hehttejupmi. Illástuvvon olbmuid lea váttis almmuhit iežaset dili birra, oheat makkár vuoigatvuodát gávdnojit ja gos galgá veahki oažžut.

Dán oktavuodas ii soaitte fálddaga kvaliteahtta heivet buot nissoniidda. Lagasvuohta lagasberrasa heahteguovddáži sáhtta leat maid heitot.

Doaimmashehttejuvvon nissoniid fierpmádat ja Heahteguovddáža čállingoddi leat veahkkálaga ráhkadan dán gihppaga, mii lea vuoigatvuodaid ja vejolašvuođaid birra dutnje, gii leat illástuvvon dehe soardašuvvan.

Mii giitit Sosiál-ja dearvvašvuođadirektoráhtta, mii lea min ekonomalaččat dorjon.

Golgotmánnu 2002

Kristin Madsen, Tove Smaadahl ja Solveig H. Johansen.

NISSONIID ILLÁSTEAPMI

Norgga dásseárvvu politihka áigumuš lea ahte nissonat ja dievddut servodaga birrasis galget oažžut seamma vuoigatvuodaid, geatnegasvuodaid ja ovtta-dássásaš vejolašvuodaid. Nu guhká go nissonat systemáhtalaččat illastuvvojit, ii čuožžel dásseárvu.

Eanemus illásteapmi lea bearraša siskkobealde. Dávjjimusat leat nissonat mat illastuvvojit. Illásteami geažil čuožžela váivves dilálašvuoha. Illasteaddji stivre nissona eallima, mii buktá balu ja vártnuhisvuoda.

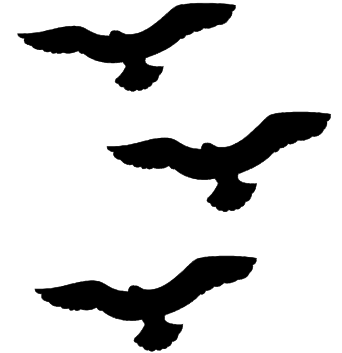
Almmolaš orgánaid ovddasvástádus lea suodjalit ja várjalit nissoniid illásteami vuostá ja veahkehit sin váttis dili čađa. Dievdduid illásteapmi ii galgga gohčoduvvot buozanvuhtan, ja nuppe beales nissonat ja mánát eai ge galgga šaddat gillájeaddjin.

ON nissonkonferánssa doaibmaplánas, Beijing:as 1995:s, dovddaste ahte illásteapmi nissoniid vuostá, lea stuora hehttehussan sohkabeliid ovtadássásaš-vuhtii. Bargoplána gáibádussan lea, ahte nissonat galget oažžut dieđuid ja bálvalusaid.

ILLÁSTEAMI MÁDGGALÁGAN BEALIT

Illásteapmi ja veahkaválddálašvuoha lea viiddis doaba, maid sáhhtá ná govvet:

”juohkelágan rumašlaš ja/dehe sielu heađušteapmi, go soames bágge nuppi dahkat, hupmat, jurddašit dehe dahkat iežas miela mielde, dehe nuppi oaččuha dahkat su miela vuostá ”

Illásteami oaidná dáinna lágiin:

- lápmahuvvan časkima geažil, čievččastuvvon, hoiggaduvvon, boaldlašuvvon, čukkohallan, geahččaluvvon buvihit jna. Dát leat dábálaččamus fysalaš illásteamit.

- sielu soardin lea nihttin ja bearráigeahčču, mii lea seamma stuora duohtavuoda noadđi ja vealaheapmi go rumašlaš illásteapmi. Diekkár daguiguin oaččuhit nissoniid eallit illásteddjiid miela mielde. Dievddut váldet ekonomalaš bearráigeahču, seammás go systemáhtalaččat dulbmot nissona iešdovddu.

-seksuálalaš dagut maidda nisu bággehallá. Inceasta ja veagalváldin leat vearrás seksuálalaš illásteamit.

DOAIMMASHEHTTEJUPMI

Doaimmashehttejupmi lea boasttu dilálašvuohhta servvodaga gáibádusaid mielde ja indiviida vuordámušaide. Doaimmashehttejupmi sáhtá leat rumašlaččat ja silolaččat. Muhtun váttisvuodát oidnojit buorebut, nugo lihkanválttisvuodát.

Dat mii čalmmustahtá eanemusat, lea juvlastuollu, giedavuolsoappit dehe vilgessoabbi.

Eará doaimmashehttejumit eai oidno. Dilálašvuodát maid ii oainne čalmmiiguin, leat sielu váttisvuodát, mii lea garra ballu ja lossa heajosmiella. Muhtun medi- siinnalaš dávdat, nugo váibmosivva, astma, allergiija, dysleksiija (čállin- ja lohkanválttisvuodát), epilepsiija ja eará gillámušat, dagahit muhtumiidda duohta beaivválaš doaimmashehttejumi.

DOAIMMASHEHTTEJUVVON NISSONIID ILLÁSTEAPMI

Earáid árpmu vuolde lassána illásteapmi ja vuoigatvuodaid rihkkun. Dađi eanet hehttejupmi ja veahki dárbu, dađi vearrát.

Guorahallamat maid Baylor College of Medicine, USA:s, leat gávnahan, čájehit ahte doaimmashehttejuvvon nissonat ja sis, geain ii leat hehttejupmi, illá-stuvvojit áiggi vuollái ovtta mađe. Nissoniidda čuoheá garrasit go burgojit sis veahkkeávdnasiid, biepmu, dálkasiid ja dárbbaslaš dearvvašvuodabálvalusaid.

Nuorra nieiddat ja nissonat, geain lea doaimmashehttejupmi, leat dán okta-vuodas hearkkes joavku. Seamma leat nissonat, geain leat gulahallanválttisvuodát ja sielu gillámušat. Nissonat dovdet, ahte eai váldojuvvo duodas go mitalit ahte sii leat illástuvvon dehe veagalváldon. Dan duođašta maiddái Ruota guorahallan, maid *Kvinnor och handikap* lea almmuhan.

Muhtun isidat dehe eallinguoimmit balddahallet ribadit mánáid nissoniin dehe sáddet sin Boarrásiid- ja buhcciidguovddáži, jus geažidit fárret.

Illásteaddji lea dávjá isit/eallinguoibmi, moarsi/irgi, lagas olmmoš dehe bálvá. Vuoras nissonat vásihit ahte iežaset mánáit leat illasteaddjit.

Muhtun oassi doaimmashehttejuvvon nissoniin lea heitot sosiálbiras, ja ballet massit vel dan ge. Ollu doaimmashehttejuvvon nissoniin lea maid heitot bálká dehe unnan oadjuhuhta, mii dagaha heitot vári. Ja deinna šaddá stuora váttisvuohta olggos fárret.

Doaimmashehttejuvvon nissonii lea váttis loahpahit ovttaseallima dehe guodda- lit su, gii lea beaivválaš dikšu ja veahkahalli, muhto maiddá illásteaddji.

Muhtun dievddut atnet doaimmashehttejumi ággan nissona vuostá. Son lohka ovdamearkka dihte, ahte lea heitot eadni ja eamit, go ii nagot bargat beaivválaš bargguid. Deinna lágiin gutnehuhtá nissona iešdovddu ja sielu dovddu nu, ahte šaddá váddáset beassat luovos.

GII SÁHTTÁ VEAHKEHIT ?

Dievdduid illásteapmi čuočca garrasit nissona eallimii ja dearvvašvuhtii. Dearvvašvuođa bargiin lea geatnegasvuohta veahkehit. Son gii ruovttus dehe lagas birrasis rumašlaččat dehe silolaččat illástuvvo, galgá doaktáriin dehe dearvvašvuođa- ja sosiálbargiiguin váldit oktavuoda.

Muitte fal, ahte dearvvašvuođabargiin lea javohisvuođageatnegasvuohta.

Veahkke- ja heahteguovddáža bargit sáhttet veahkehit nissoniid guoddalit illásteaddji. Politiija sáhtta guoddalit almmolaččat, vai nisu ieš ii dárbbáš dan dahkat.

HEAHTEGUOVDDÁŠ ADDÁ VEAHKI, RÁVVAGA JA ORRUNFÁLALDAGA

Heahteguovddáš lea vuosttažettiin fállaldat nissoniidda geat leat silolaččat dehe rumašlaččat illástuvvon, dehe leat veagalváldon. Heahteguovddážiin lea badjel 20 jagi bargoduogaš, leat hárvánan, dihtet ja máhttet movt illástuvvon nissoniid galget veahkehit. Sii geat heahteguovddážiin váldet oktavuoda, eai dárbbas čájehit maidege báhpiriid dehe mearkkaid.

Heahteguovddáš lea veahkkeásahus, mas lea eanemus diehtu ja máhttu illástuvvon nissoniid birra. Doppe ožžot gaskaboddosaš orrunsaji, bagadusa ja maid earaiguin oktavuoda, geat maid leat seamma bárttiid siste. Sidjiide lea sihkkarastojuvvon čiegusvuohta. Bargiin lea jávohisvuođageatnegasvuohta. Guovddáš galgá leat sin ruoktu gos barget beaivválaš bargguid.

Nissonat eai dárbbat doppe orrut. Sii ožžot boahtit beaivet oažžun dihte veahki ja bagádusa. Bargit sáhttet nissoniin gávnadit eará báikis gos lea oadjebas, jus ieš háliida. Eanas heahteguovddážiin leat humádan- ja fierpmádatjoavkkut.

Nissonat ožžot iežaset mánáid váldit mielde heahteguovddážiin. Heahte-guovddáža bargit leat gaskaolbmot, geat sáhttet suohkana veahkehan-joavkkuiguin váldit oktavuoda, nugo politiijain, juridihkalaš vehkiin dehe eará bálvalusaiguin maid dárbbas. Sii sáhttet maid ofelastit nissoniid čoakkimiidda, veahkkebirrasa ságastallamiidda ja eará báikái, dehe veahkehit viežžat ruovttus sin diŋggaid.

HEAHTEGUOVDDÁŽA FÁLALDAGAT DOAIMMASHEHTTEJUVVON NISSONIIDA

Heahtteguovddáš lea lassin almmolaš veahkkebirrasii, maid buohkat galget beassat atnit. Eai dattege buot guovddážat leat láchčon dievas fálaldagaiguin. Muhto bargit sáhttet goitge telefuvnnas dehe čoakkimiin veahkehit nissoniid atnit daid heahtteguovddážiid.

Muhtun heahtteguovddážat leat láchčon bures. Nissonat geain leat mánát main lea hehtejuvumi dehe ieža dárbbasit veahki, sáhttet ohcat dohko oazžut saji. Heahtteguovddáža bargit sáhttet veahkehit ohcat saji. Ovddosguvlui galget vel eanet heahtteguovddážat láchčojuvvot buorebut (geahča sii. 18-20).

Nissonat geat orrot heahtteguovddážiin, galget ieža birget, oastit biepmu jna. Bargit sáhttet sin ovddas diedihit ruovttudikšunossodahkii, jus dárbbasit veahkkeávdnasiid oanehis áigái. Eanas heahtteguovddážiin lea buorre ovttasbargu sihke ruovttusuohkana veahkkebirrasiin ja ránnjá suohkaniiguin.

Bargit áimmahuššet maiddáa ahte amasgielagat dehe bealjehis ja gielahis nissonat heahtteguovddážis ožžot dulkka.

LÁGAT JA VUOIGATVUOĐAT

Ráŋggástanláhka mudde gaskavuodaid mat gusket nissona dilálašvuhtii. Láhka gielá rupmaša ja sielu illasteami. Dát guoská maid go njalmmálaččat nihtá nugo hárdá ja go čiekča, cikcu, veagalváldá dehe earaládje bágge.

Buot friddjavuodarihpan lea lobiheapmi. Ii leat lohpi nuppi guođdit nuommirin. Ii leat lohpi nuppi dinggaid billistit dehe fasttit ja balddihánládje láhttet.

Nissonat geat ballet dievddu nihttagiin, mat sáhttet doalvut illásteapmai, sáhttet gáibidit caggat guossástallama, dehe sihtat heahtediedihanbiellu.

Guossástangiielddus ja heahtediedihanbiellu leat eastadandoaimmat, maiguin ii sáhte guoddalit illásteaddji. Dieid oáččut go politiijain válldát oktavuoda.

Separášuvdna ja earru regulerejuvvo náittoslága mielde. Go nubbi ohcá separášuvnna ja fárra olggos, de álgá dan rajes separášuvdna. Ii oktage sáhte gielddit separášuvnna dehe earu váldima. Jus sudnos nubbi ii čále dokumentii nama, de manná ášši fylkkamánnái, gos mearridit separášuvnna dehe earu.

Prinsihpalaččat lea bárragottis oktasaš opmodat – jus fal ii leat sierra opmodat. Opmodaga /oamigávvu galgá dábálaččat juohkit beali goabbái ge. Ja jus lea vealgi, de dan galgá maid juohkit guovtti sadjái. Ii leat mihkkege mearkkašumiid jus vel oktasaš dálle leage isida namas.

Náitalkeahtes olbmuid lea dilálašvuohta earaládje. Náittosláhka ii gula sidjiide. Náitalkeahtes mánnábáraide gávdnojit gaskaboddosaš njuolggadusat. Oza juridihkalaš veahki!

Mánáidlahka regulere váhnemiid ovddasvástádusa ja mudde servvoštallama. Láhka dadjá maiddái, ahte mánáid ii galgga illástit dehe earaládje roasmma-huhttit sin rupmaša ja sielu.

Juohkehaččas lea riekti oažžut dearvvašvuođa-ja sosiálveahki dan suohkanis gos orru. Dat máksá ovdamearkka dihte, ahte doaimmashehttejuvvon nissonis lea riekti oažžut ruovttudivššu váikko váldá ge oktevuoda ránnjá suohkana heahteguovddážiin. Sus lea maid riekti oažžut veahki dan suohkana sosiálkantuvrras gos orru. Dan regulere suohkana Dearvvašvuođabálvalusláhka ja Sosiálbálvalusláhka. Diet lágat leat mávssolččat earenoamážit sidjiide geat dárbašit dearvvašvuođaveahki.

Go nissona nihtá soames goddit dehe illástit, de sáhtá son oažžut čiegus čujhusa ja identitehta, dehe sáhtá sihtat oažžut koda. Dat máksá, ahte ii oktage oáččo su persovnnalaš dieđuid álbmotregistaris dehe eará almmolaš kántuvrrain.

Veahkaváldima gillájeaddjimávssu sáhtá stádas ohcat, muhto de ferte gal ášši guoddalit.

JURIDIHKALAŠ DOARJJA JA VEAHKKI MAJDEL ILLÁSTEAMI

Advokáhtavávttat gávdnojit 30 gávpogis ja čoahkkebáikiin. Doppe addet nuvtá diibmobeali juridihkalaš rádi. Advokáhttasearvvi listtus gávnmat lagamus advokáhta telefuvnna, go riŋget: 22 03 50 50.

Juss-Busse lea iešbirgejeaddji, idealisttalaš láhka-/riekteveahkkeorganisašuvdna maid láchkastudeanttat jođihit Oslos. Sii veahkehit nuvtá diggeáššiiguin. Studeanttat veahkehit ohcat Fylkkamánni čađa nuvtá oážžut áššegoluid. Juss-Busse telefnummár lea: 22 84 29 00.

Jurk-nissoniid juridihkalaš ráđdeaddi lea iešbirgejeaddji riekte-/láhkaveahkki ja dásseárvodoaibma. Jurk bargá nissonvealaheami vuostá ja buorida nissoniid dili rievttis. Telefuvdna: 22 84 29 50, e-boasta: jurka@jus.uio.no

Nuvttá riekteveahki ožžot sii, geain lea heitot várri. *Nuvttá riekteveahkki* lea advokáhttadoarjja, maid stáda máksá visot dehe dušše beali. *Nuvttá riekte-veahkki* gokča sihke riekeráđi ja áššejodiheami. Vaikko vel leage dieanas ja opmodat, gokča riekteveahkki áššiid, mat gullet mánáid suodjalussii ja nissoniid illástanáššiide. Illástuvvon olbmot ožžot maid *Nuvttá riekteveahki* go áššiin gáibidit illásteaddjis buhtádusa. Ii dárbbat máksit oamioasi. Go dárbbáša veahki, de sáhtá váldit oktavuoda advokáhtain dehe sáddet ohcama Fylkkamánnái.

Diggegoluidveahki gihppaga oáččut advokáhtas, Fylkkamánnis dehe duopmostuolus.

FFO vuoigatvuodaguovddáš addá doaimmashehttejuvvon olbmuid juridihkalaš veahki. Telefuvdna: 22 79 90 60, e-boasta: rettighetscenteret@ffo.no.

Veagalváldon olbmuid guovddáš lea dávjá čadnon doavtterguovddáži dehe buhcciidvissui. Doppe ožžot veagalváldon olbmot medisiinnalaš veahki. Eanas vuostáiváldinguovddážiin leat ráđdeaddit.

”Dixi”- veagalváldon olbmuid riikkasearvi veahkeha veagalváldon olbmuid ja lagamuččaid, juohká dieđuid váttisvuodaid birra, miellaváikkuhan- ja eastadanbargguid birra. Heahteguovddáš gaskkusta oktavuoda. Eambo dieđuid oáččut: www.dixi.no.

Inceastaguovddážit gávdnojit mángga sajis min riikkas. Doppe ožžot illástuvvon nissonat veahki.

Ráđdeaddinkantuvrrat leat álggahuvvon sidjiide geat leat gillán bahádahkki geažil Oslos, Drammenis, Fredrikstadas, Haugesundas, Tromssas ja Troandimis. Doppe ožžot illástuvvon olbmot veahki ja dieđuid.

OLMMOŠVUOIGATVUOĐAT

Nissoniid ja mánáid illásteapmi lea olmmošvuoigatvuođaid rihkkun.

Buot olbmui lea vuoigatvuohta oažžut suodjalusa illásteami vuostá nugo ON:id Olmmošvuoigatvuođaduodaštusas daddjo.

Nissoniin ja mánáin lea maid iežaset ruovttus riekti oažžut suodjalusa illásteami vuostá.

ON lea ráhkadán standárdanjuolggadusaid doaimmashehttejuvvon olbmuid várás. Dál lea ráhkaduvvome sierra ON-konvenšuvdna, mii gullá doaimmashehttejuvvon olbmuide.

Doppe gávdnojit maid sierra konvenšuvnnat ja vuoigatvuođat nissoniid ja mánáid várás.

HEAHTEGUOVDDÁŽAT JA HEAHTEFUVNNAT

ØSTFOLD

Eva guovddáš, Halden	69 18 74 74
Siskkit-Østfold heahteguovddáš	69 89 45 69*
Fredrikstad heahteguovddáš	69 31 55 45*
Moss heahteguovddáš	69 25 05 50
Sarpsborg heahteguovddáš	69 15 17 17

AKERSHUS/OSLO

Asker ja Bærum	69 15 17 17
Follo heahteguovddáš	64 97 23 00*
Oslo heahteguovddáš	22 32 47 00
Romerike heahteguovddáš	63 8141 78*

HEDMÁRKU

Glomdalen heahteguovddáš	62 81 80 88
Hamar heahteguovddáš	62 52 75 10*
Davvi-Østerdal ja Røros heahteguovddáš (Nord-Østerdal og Røros)	62 48 07 32

OPPLÁNDA

Gjøvik heahteguovddáš	61 17 55 60*
Gudbrandsdalen heahteguovddáš	61 27 92 20

BUSKERUD

Betzy heahteguovddáš, Drammenis	32 83 03 46
Hallingdal heahteguovddáš, Gol	32 07 52 50
Hønefoss heahteguovddáš	32 12 35 22
Kongsberg Heahteguovddáš	32 73 64 00

VESTFOLD	
Vestfold heahteguovddáš	33 31 10 19*
TELEMÁRKU	
Telemárkku heahteguovddáš	35 58 71 00*
AUST-AGDER	
Aust-Agder heahteguovddáš	37 02 33 44
VEST-AGDER	
Vest-Agder Heahteguovddáš	38 10 22 00
ROGALÁNDA	
Haugesund heahteguovddáš	52 72 98 84
Sauda heahteguovddáš	52 72 27 70
Stavanger heahteguovddáš	51 53 06 23
HORDALÁNDA	
Bergen heahteguovddáš	55 31 50 50
Odda heahteguovddáš	53 64 11 11
Sunhordaland heahteguovddáš	53 41 12 12
Voss Heahteguovddáš	56 51 60 00
SOGN OG FJORDANE	
Sogn og Fjordane heahteguovddáš	57 74 36 00
MØRE JA ROMSDAL	
Molde birrasa heahteguovddáš (belohakkii)	71 25 66 66
Nordmøre heahteguovddáš	71 67 62 33
Sunnmøre heahteguovddáš	70 12 50 07*
LULLI-TRØNDELÁGA	
Orkdal ja birrasa heahteguovddáš	72 48 24 10*
Troandin heahteguovddáš	51 52 34 20
DAVVI-TRØNDELÁGA	
Davvi-Trøndelága heahteguovddáš	74 07 77 10

NORDLÁNDA	
Budejju heahteguovddáš	75 52 04 20
Olggut Helgelándda heahteguovddáš	75 04 00 50
Lofuohta heahteguovddáš	76 08 12 33
Mosjøen heahteguovddáš	76 17 36 99
Narviika heahteguovddáš	76 95 73 39
Rana heahteguovddáš	76 15 44 44*
Davvi-Helgelándda heahteguovddáš	75 02 17 11
Vesterålen heahteguovddáš	76 12 23 30*
ROMSA	
Harstad heahteguovddáš	77 06 40 07
Gaskka-Romssa heahteguovddáš	77 84 52 60
Romssa heahteguovddáš	77 61 10 60
FINNMÁRKU	
Álttá heahteguovddáš	78 43 46 93
Sámiid heahte-ja inceastaguovddáš	78 46 70 88*
Oarje-Finnmárkku heahteguovddáš	78 41 30 69
Nuorta-Finnmárkku heahteguovddáš	78 99 14 00*

* merke guovddážiid mat leat visot dehe belohakkii garvvistuvvon doaimmashehttejuvvon nissoniidda ja mánáide